

**Badiiy adabiyotda bolalarga xos ifodalarning pragmatik xususiyatlari
ilmiy-pedagogik muammo sifatida.**

Sharifov Jaxongir Galiyevich Jizzax davlat pedagogika universiteti

o'qituvchisi e-mail. jaxongir1982@gmail.com

Annotation: This article examines the development of children's speech not as an isolated process but in close connection with the pedagogical influence of adults on the child.

Keywords: Children's speech, speech development, pedagogy, folklore, oral poetic folk art, primary education, literary studies, linguistics, communicative competence, speech correction, monologic speech, emotional connection.

Аннотация: В данной статье речь идет о развитии детской речи не как об изолированном процессе, а в тесной взаимосвязи с педагогическим воздействием взрослых на ребенка.

Ключевые слова: Детская речь, развитие речи, педагогика, народное устное поэтическое творчество, начальное образование, литературоведение, лингвистика, коммуникативная компетентность, речевая коррекция, монологическая речь, эмоциональная связь.

Annotatsiya: Ushbu maqola bola nutqi va uning rivojlanishini alohida ajratilgan holda emas, balki katta yoshli kishilarning bolaga pedagogik ta'siri bilan o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqadilar.

Kalit so'zlar: Bola nutqi, nutqni rivojlantirish, pedagogika, folklore, xalq og'zaki poetik ijodi, boshlang'ich ta'lim, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, kommunikativ kompetentlik, nutqiy korrektsiya, monologik nutq, emotsional aloqa

Bola nutqini shakllantirish va rivojlantirish masalasi pedagogikaning asosiy muammolaridan bo'lib kelgan. Darhaqiqat, bolalar nutqining shakllanishi bir qancha omillarga bog'liq va ularni tahlil qilish mazkur muammoning echimiga nisbatan to'g'ri yondashuvni qaror toptiradi. Mazkur omillar sifatida oila va ta'lim muassasasidagi muhit, bolaning ruhiy holati, imkoniyatlari, jismoniy salomatligi, faolligi, axloqiy va estetik sifatlarini keltirish mumkin. Bola nutqini rivojlantirishda boy folklor namunlarining o'rnini, shuningdek, xalq og'zaki poetik ijodi (tadqiqotda ixchamlikni ta'minlash maqsadida keyingi o'rinlarda XOPI abbreviaturasi bilan ishlatiladi)dagi bir qator janrlarning ruhiy va fiziologik ta'sir imkoniyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash bugungi kun tilshunoslik, adabiyotshunoslik, folklorshunoslik, psixologiya va pedagogika kabi fanlarning dolzarb masalalaridan

hisoblanadi. Mavzuning bir necha fanlar kesishmasidan joy olishi uning keng qamrovli ilmiy muammo ekanligini ko'rsatadi.

Olib borilgan ilmiy ish va tadqiqotlarni tahlil hamda tavsif etish boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalar nutqini takomillashtirishning ilmiy asoslari va tadqiq etish darajasini aniqlash imkoniyatini beradi.

Boshlang'ich ta'lim yoshidagi Badiiy adabiyotda bolalarga xos ifodalarning pragmatik xususiyatlari masalalarini tadqiq etish mamlakatimizda o'tgan asrning 50-yillarida boshlangan. Boshlang'ich ta'lim sohasini birinchilardan bo'lib o'rgangan olimlardan A.V.Nikolskaya mahalliy millat bolalariga rus tilini o'qitish kontekstida muammoni tadqiq etadi. A.V.Nikolskaya tomonidan o'tkazilgan sinov tadqiqotlari (1958-60 yillar) natijasida boshlang'ich katta yoshli o'zbek bolalariga ruscha og'zaki nutqni o'rgatish metodikasining asosiy mazmuni belgilangan va uning asosiy masalalari ishlab chiqilgan.

XX asrning 70-yillarida A.V.Nikolskayaning ilmiy rahbarligi ostida E.M.Razbaeva tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalarda o'qilgan asarlar asosida kattalar mehnatiga hurmatni tarbiyalashda folklor asarlarining o'rni yoritilgan. Xususan, mazkur tadqiqotda mehnat va marosim qo'shiqlari vositasida yoshlarda ijtimoiy foydali mehnatning inson kamolotidagi o'rni, mehnatning mukammal tarbiya vositasi ekanligi, o'zbek XOPI dan (xalq ertaklari, o'yinlari) foydalanish asosida atrofdagilarga adolatli munosabatda bo'lishni shakllantirish masalalari o'zbek folklori namunalari vositasida tahlil qilingan.

Mazkur tadqiqotlar folklorning inson ma'naviy kamolotidagi o'rni, xususan, bola tarbiyasidagi ahamiyati nechog'lik katta ekanligini ko'rsatadi. Darhaqiqat, "Folklor barcha san'atning boshlanishi, sarchashmasi, shu sababli ham boshqa ko'pgina san'atlar bilan uyg'unlikka ega, shuning bilan birga hech biriga o'xshamagan o'ziga xosligi bilan ajralib turuvchi alohida san'at turidir. Bu soha o'z ichiga musiqa, raqs, hunarmandchilik, tasviriy, badiiy va boshqa san'atlar bilan bog'liq tasavvurlarni qamrab oladi. Boshqacha aytsak, og'zaki ijod xalqning o'tmishi, buguni va kelajagini o'zida ifoda etuvchi, uning taqdiri bilan chambarchas bog'liq ijodiy jarayondir. Shuning uchun ham allomalarimiz uni el adabiyoti deb atagan. Biror bir xalqning qanday xalq ekanligini bilish uchun dastavval uning folkloriga nazar solish lozim bo'ladi... Har qanday san'atning boshi folklorida, degan gap bugun paydo bo'lgan emas. U uzoq yillik hayotiy kuzatish, ilmiy tajribaning hosilasi. Haqiqatdan ham tasviriy, hunarmandchilik, musiqa, raqs, so'z va boshqa san'at turlarining avvali-boshi, yuzaga kelishi bevosita XOPI ga, xalqning ilk tasavvur va ishonchlariga borib taqaladi".

XOPI, shubhasiz, bola tarbiyasida, xususan, ularning nutqini rivojlantirishda katta imkoniyatlar va juda boy qadriyatlarga ega so'z san'ati turidir. Xususan, uning ertak, afsona, rivoyat, tez aytish, topishmoq, maqol kabi janrlari o'quvchi-yoshlarning dunyoqarashini, tasavvurini, tafakkur imkoniyatlarini, xotirasini, ruhiyatini, nutqini tarbiyalashda bemisli ahamiyatga ega ekanligi mazkur janrlarning o'ziga xosligi va ichki imkoniyatlarida namoyon bo'ladi.

O'tgan asrning oxirgi choragidan hozirgi kungacha boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarning nutqini rivojlantirish, bunga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar mahalliy olimlar: F.R.Qodirova, R.M.Qodirova, G.X.Jumasheva, D.R.Babaeva, D.Abdurahimova, L.R.Mirjalilova, N.SH.Nurmuhammedova va boshqalar tomonidan muayyan darajada o'rganilgan.

Ushbu tadqiqotchilar bola nutqi va uning rivojlanishini alohida ajratilgan holda emas, balki katta yoshli kishilarning bolaga pedagogik ta'siri bilan o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqadilar. Ushbu yondashuv o'rinlidir, zero fandagi zamonaviy tadqiqotlar nutqning shakllanishi va rivojlanishi muayyan ijtimoiy omillarga bog'liq ekanligini, bu tafakkur bilan bog'liq, biroq u stixiyali jarayon emas ekanligini ko'rsatmoqda. Demak, bola nutqining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni tadqiq qilish, ularni tasniflash, ularning ta'sir imkoniyatlarini o'quv amaliyotiga joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb ahamiyatga ega ilmiy-pedagogik muammolar hisoblanadi.

F.R.Qodirovaning tadqiqotlarida maktabgacha katta yoshdagi Badiiy adabiyotda bolalarga xos ifodalarning pragmatik xususiyatlarida nutq shakllaridan foydalanishning pedagogik-psixologik omillari, bolalarga xorijiy tillarni o'rgatishning lingvopedagogik muammolari, rusiyzabon bolalarga o'zbek tilini o'rgatishning uslubiy xususiyatlari kabi masalalar yoritilgan. Xususan, Badiiy adabiyotda bolalarga xos ifodalarning pragmatik xususiyatlarida ularning so'z boyligini oshirish ustida ishlash, xotirasini kuchaytirish, dialogik nutq shaklidan foydalanishning uslubiyati, badiiy asarlar, xususan, XOPIning ertak, rivoyat, afsona kabi nasriy janrlaridan foydalanishning uslubiy va pedagogik xususiyatlari keng ko'lamda tahlil qilingan.

R.M.Qodirovaning tadqiqotlarida esa besh-olti yoshli bolalar nutqini rus tilini o'qitish jarayonida rivojlantirishning omillari tadqiq etilgan. Xususan, bolalarning nutqini rivojlantirishning pedagogik-psixologik omillari, bolalarga rus tilini dialogik nutq vositasida o'qitishning uslubiyati, rus tilini o'qitish jarayonida bolalarda baynalminallik va vatanparvarlik fazilatlarini shakllantirish masalalari tahlil qilingan.

D.R.Babaevaning tadqiqotlarida Badiiy adabiyotda bolalarga xos ifodalarning pragmatik xususiyatlarining ilmiy-pedagogik shart-sharoitlari, nazariy, tashkiliy-pedagogik va metodik tomonlari, Badiiy adabiyotda bolalarga xos ifodalarning pragmatik xususiyatlarida oilaning o'rnini, mazkur muammoni ta'lim jarayonida rejalashtirish va tashkil etish, tevarak-atrof bilan tanishish jarayonida bolalar nutqini o'stirish usullari, bolalarning tevarak-atrofnini bilish jarayoni bilan bog'liq nutqni rivojlantirish texnologiyasi kabi masalalar tadqiq etilgan.

Insoniyat taraqqiyoti tadrijida til, nutq va tafakkurning ahamiyati katta. Shu o'rinda ushbu tushunchalarning lingvistik tahliliga bir oz to'xtalib o'tishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Til ong va tafakkur bilan chambarchas bog'liq. Bu ikki tushuncha bir-birini taqazo etadi va biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydi. Tafakkur jarayoni ongimizda til elementlari ko'rinishida kechadi. So'z va boshqa til unsurlari tushuncha sifatida ongda tafakkur yuritish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu jarayon til unsurlarisiz amalga oshmaydi. Demak, til ong va tafakkur bilan chambarchas bog'liq.

Tadqiqot mavzusi til va nutq tushunchalari munosabatiga ham oydinlik kiritishni taqozo qiladi. Til kishilar o'rtasida o'zaro aloqa-aralashuvning eng mukammal vositasidir. Turli xil mimik va pantomimik harakatlar, belgilar, ramzlar, shartli qisqartmalar ham aloqa aralashuv vositasi sifatida qaraladi, ammo ular tilning o'rini bosa olmaydi. Nutq esa aloqa-aralashuv vositasining reallashuvi, tilning voqelikka aylangan shaklidir. Umuman, bu ikki tushuncha o'zaro sabab-oqibat, imkoniyat-voqelik va mohiyat-hodisa munosabatlariga ko'ra farqlanadi. Til imkoniyat shaklida mavjud va uning reallashuvi, ya'ni voqelikka, hodisaga aylanishi nutq bilan hosil bo'ladi. Shu jihatdan olib qaralganda, til umumiy, nutq esa xususiy hodisalardir. Til imkoniyatlaridan har bir inson o'z nutqiy qobiliyatiga yarasha foydalanadi. Ana shu nutqiy qobiliyatni rivojlantirish tilshunoslik, adabiyotshunoslik, pedagogika, psixologiya kabi bir qancha fanlarning tadqiqot ob'ekti hisoblanadi. Nutq stixiyali jarayon emas ekan, demak uni rivojlantirish muayyan omillarga bog'liq va o'sha omillarga maqsadga muvofiq ta'sir qilish orqali kishining nutqiy qobiliyatini rivojlantirish mumkin.

Nutq insonning jamiyatda to'laqonli harakatlanishi va ma'naviy kamolotini ta'minlovchi asosiy omil hisoblanadi. Xususan, bolaning dastlabki ijtimoiy munosabatlarga kirishuvida nutqning o'rini beqiyos. Umuman, bola shaxsi va undagi barcha asosiy ruhiy jarayonlarning (qabul qilish, fikrlash va boshqa) shakllanishi ham nutqiy omillar bilan bevosita bog'liq. Bolaning ruhiy jihatdan shakllanishida nutqning alohida o'rin tutishi uning turli bosqichlarda rivojlanishiga

yordam beruvchi shart-sharoitlar va omillarni bilishni juda muhim qilib qo'yadi. Insonning ma'naviy kamoloti uning nutqiy qobiliyatiga (yozma, og'zaki) proporsional ravishda kechadi.

Bolalarda nutq rivojlanishini rag'batlantiruvchi yoki unga to'sqinlik qiluvchi omillarni aniqlash ushbu jarayonga aniq maqsadni ko'zlagan holda pedagogik ta'sir ko'rsatishni tashkil etish kalitidir.

Rossiya ilm-fanida nutq ontogenezi bilan bog'liq dastlabki tadqiqotlar L.S.Vo'gotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasiga va A.N.Leontevning faoliyat nazariyasiga tayangan holda amalga oshirilgan. Ularga ko'ra, bola nutqining paydo bo'lishi va rivojlanishi uning ijtimoiy munosabatlar, xususan, odamlar bilan muloqot jarayonida ro'y beradi, degan qarashlar tizimi shakllandi. Bunda bola kattalarning nutq namunalari sust ravishda qabul qilib olmaydi, balki u nutqni umuminsoniy tajribaning bir qismi sifatida faol o'zlashtiradi.

L.S.Vo'gotskiy va A.N.Leontevning qoidalariga tayangan holda, A.A.Leontev asosiy faoliyat turi sifatida qaraydigan nutqiy faoliyat shakllanishi kontseptsiyasini ishlab chiqadi. Uning qayd etishicha, bola nutqini rivojlantirish – bu, eng avvalo, muloqot usullarini rivojlantirish bo'lib, ularni o'zlashtirish til qobiliyatini shakllantirishni talab qiladi. Til qobiliyatlarini shakllantirish, bir tomondan, nerv-psixologik mexanizmlarning etilganligi bilan, boshqa tomondan esa, ijtimoiy ehtiyojlar bilan bog'liq.

Muloqot – bolada so'zning vujudga kelishi va uning muddatlari, bola nutqi takomillashishining darajasini belgilab beruvchi muhim omildir. Ontogenezda nutq, avvalo, muloqot shakli, keyinchalik esa tafakkur yuritish va o'z-o'zini hamda xulqini boshqarish vositasi sifatida rivojlanadi.

Nutq ontogenezi haqidagi tadqiqotlarda nutqning rivojlantirishi, birinchidan, tashqi ta'sirlar vositasida yuz berishi, ikkinchidan, "o'z-o'zini harakatga keltirish" vositasida to'satdan yuz berishi mumkinligi aytiladi.

Bolalarda nafaol nutqni o'zlashtirish jarayoni va ularning dastlabki so'zni aytishlari quyidagi uch jihatga, ya'ni emotsional aloqalar, birgalikdagi harakat chog'idagi aloqalar, tovushli aloqalardan iborat bo'lgan kommunikativ omilga bog'liq bo'ladi. Bolaning til elementlarini o'zlashtirish borasidagi natijalari muloqot jarayonini ta'minlovchi mazmunli va ravon nutqqa bevosita bog'liq. Aniq, tushunarli nutq bolalarda so'z zahirasi oshirilganlik darajasini belgilovchi ko'rsatkich bo'lib, u bolaning aqliy rivojlanish darajasi, estetik did va emotsional imkoniyatlarini ham belgilaydi.

Bolaning nutqiy rivojlanganlik darajasi uning monologik nutqdan foydalanish darajasiga hamohang ravishda belgilanadi. Nutqning bu shaklini rivojlantirish

nazariyasining takomillashuvi bolalar ravon nutq turlari va fikr bildirishning turli xillarini o'zlashtirish xususiyatlarining chuqur tadqiq etilishi bilan tavsiflanadi. Izohlovchi nutqlar, mulohaza shaklidagi jumalarning xususiyatlari o'rganiladi va uning negizida bolalarga monologlarning turli xillarini o'rgatish metodikasi yaratiladi. O.S.Ushakova va F.A.Soxinlar tomonidan bolalarda sifatli nutqni shakllantirish borasida olib borilgan ishlar nutqning aniqlik, izchillik xususiyatlaridan tashqari boshqa xususiyatlarining ham aniq mezonlarini belgilashni taqozo qilmoqda. Shu jihatdan, aniqlik va izchillikdan tashqari bolalar nutqiga xos bo'lgan yana quyidagi xususiyatlarni va ularning mezonlarini ko'rsatish mumkin:

- **mantiqiylik:** nutqning hayotiy voqelik va qonuniyatlarga asoslanishi;
- **to'g'rilik:** faktlarga asoslanganlik;
- **uzviylik:** nutqiy bo'laklar aloqadorligining ta'minlanishi;
- **tezkorlik:** fikrlash jarayoni va uning reallashuvi darajasining oshishi.

Mazkur sifatlar bola nutqida to'laqonli kompleks ravishda ta'minlanishiga erishish nutqning ravon va maqsadga muvofiq bo'lishini ta'minlaydi. Bola nutqida mazkur xususiyatlar har xil darajada rivojlanishini ta'minlashda nutqiy korreksion metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Badiiy adabiyotda bolalarga xos ifodalarning pragmatik xususiyatlarining metodologik muammolarini ilmiy asosda o'rganishda quyidagi muhim jihatlarni e'tiborga olishni taqozo qiladi:

- boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalar nutqini noqulay nutqiy muhit sharoitida rivojlantirishda ta'lim va tarbiya hal qiluvchi omil hisoblanadi;

- ravon nutqni shakllantirish jarayoni muayyan qoliplarga solinmaydigan, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini inobatga olishni taqozo qiladigan ijodiy jarayondir;

- nutq har bir bolada individual holatda shakllanadigan xususiy hodisa bo'lib, uni tarbiyalash ham umumiy qonuniyatlardan tashqari individual yondashuvlarni talab qiladi;

- nutqiy tarbiya va unga qaratilgan metodik ishlar kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishga qaratilmog'i maqsadga muvofiq: xususan, tilni o'zlashtirish nutqiy muloqot jarayonini engillashtirish, ijtimoiy munosabatga kirish bilan bog'liq to'siqlarni engishga qaratilishi lozim;

- o'qitishda bola bilan o'zaro muloqotga kirishishning xususiyati bola uchun ma'qul bo'lgan muloqot shakli bilan olib borilishiga erishish lozim;

- nutqiy tarbiyada tilning nutqiy faoliyat strukturasi va uning undov-motivatsiya, yo'naltirish-tadqiqot, ijro komponentlarini hisobga olgan holda ish olib borish talab etiladi;

- tilning nazariy asoslari bo'yicha tashkil qilingan dars mashg'ulotlarida o'quvchilarda, avvalo, ravon nutqni tarbiyalash va shunga muvofiq dastur mazmunini ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalar nutqini tarbiyalash muammosi bo'yicha ilg'or metodikalarni ishlab chiqishda mazkur metodologik holatlar inobatga olinishi lozim.

Umuman, Badiiy adabiyotda bolalarga xos ifodalarning pragmatik xususiyatlari sohasida olib borilgan psixologik- pedagogik tadqiqotlarni tahlil qilish quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

- nutqni tarbiyalash bolaning o'ziga xos aqliy va ruhiy rivojlanishida asosiy o'rin tutuvchi, ijtimoiy munosabat

ga kirishishning murakkab, ko'p qirrali omillaridan biridir;

- nutqni tarbiyalash muayyan umumiy qonuniyatlarga asoslansa-da, lekin unga stixiyali jarayon sifatida qarash noto'g'ri xulosalarga sabab bo'ladi;

- bola nutqini rivojlantirish jarayonini boshqaruvchi pedagog bu jarayonning turli yosh bosqichlaridagi qonuniyatlari, mexanizmlari, o'ziga xosliklarini bilishi, nutqiy rivojlantirishning o'ziga xosliklarini ko'ra olishi va bolaning individualligini hisobga olgan holda, uning nutqiga ta'sir ko'rsatishning eng samarali yo'llarini tanlashi lozim.

Foydalangan adabiyotlar:

1.Громова О.Е. Формирование начального детского лексикона в условиях направленного коррекционно-развивающего обучения. Дисс. кан. пед. наук. –М.: 2003.

2.Блинова Д.Е. Когнитивно-фреймовая характеристика детской речи на раннем этапе развития. Дисс. кан. фил. наук. –М.: 2012.

3.Гагарина Н.В. Становление грамматических категорий русского глагола в детской речи. Автореф. дисс. кан. фил. наук. –С.Пт.: 2009.

4.Мартынова Е.В. Вербализация локативных ситуаций в речи дошкольного возраста. Дисс. кан. фил. наук. –Саратов.: 2008.

5.Насонова О.А. Формирование образно-эмоциональной стороны речи учащихся первого класса при обучении русскому языку средствами фольклора. Автореф. дисс. кан. пед. наук. –Орел: 2008.